

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

XƏBƏRLƏR
TRANSACTIONS
ИЗВЕСТИЯ

HUMANİTAR ELMLƏR
HUMANITIES
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Xüsusi buraxılış

№ 1

BAKİ – «ELM» – 2013

ZƏKULLA BAYRAMLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
zeki_bayram@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ MƏHƏMMƏD FÜZULİ HAQQINDA

Açar sözlər: klassik ədəbiyyat, türk ədəbiyyatı, mənəvi eşq, qəzəl

Key words: classical literature, turkish literature, spiritual love and ghazal

Ключевые слова: классическая литература, тюркская литература, духовная любовь, гезел

İlk professional tənqidçi, müəllim-pedaqoq, ictimai xadim, mətnşünas və ədəbiyyat tarixçisi kimi tanıdığımız Firidun bəy Köçərliyin Azərbaycan xalqının tarixində xidmətləri çox böyükdür. Özünü M.F.Axundovun davamçısı və ardıcılı saysa da, o, M.Fətolidon fərqli olaraq, bu işlərlə peşəkarcasına məşğul olmuş, yəni maarif və mədəniyyətə xidmətdən başqa bir işi olmamışdır. Axundovun XIX yüzildə gördüyü işləri F.Köçərli yeni dövrdə davam etdirmiş, aydın zəkası, ensiklopedik savadı, tükenməz enerjisi və sarsılmaz vətən sevgisiylə bütün ətrafına işıq saçmışdır. Yaşayib-yaratdığı dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyət aləmində elə bir diqqətəlayiq hadisə olmamışdır ki, Firidun bəy həmin olaya vaxtında öz vicdanlı münasibətini bildirməmiş olsun.

Biz bu yazımızda F.Köçərliyin anadili ədəbiyyatımızın ən böyük şairi Məhəmməd Füzuliyə münasibətinə toxunmaq istəyirik. Öncə deməliyə ki, bu məsələ ətrafında müxtəlif və yetərinə ziddiyətli fikirlər söylənilmişdir. Yaxşı olar ki, ilk peşəkar ədəbiyyatşünasımızın Şərqi

bənzərsiz sevgi və kədər şairi haqqında yüz il qabaq dediyi sözlərə nəzər salaq. F.Köçərli əsas əsərinə yazdığı "Bir neçə söz" başlıqlı giriş yazısında höqiqətən Füzulini "Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan" bir türk şairi kimi təqdim edir (1, 83). Amma əsrlər yaxından tanışlıq göstərir ki, F.Köçərli məsələyə tamamilə başqa prizmadan, bizim bu günkü baxışlarımızdan fərqli yanaşmışdır. Yeni şair və yazırları coğrafi bölgü üzrə yerləşdirən Firidun bəy Füzulini Osmanlı dövləti sərhədləri içərisində yaşayıb-yaratdığına görə, eyni zamanda, tarixi dövrü əsas götürərək türk, daha doğrusu, ümumtürk şairi hesab etmişdir. Ona görə də, "Azərbaycan şüərasına hamıdan artıq təsiri olan" Füzuliyə yanaşı, ölkəmizdə "az-çox nüfuzu olan" Yusif Nəbi Cələbi və Əlişir Nəvai bəndəsində də ayrıca oçerker-məlumat verir. Bir sözlə, "Azərbaycan şüərasının ustadları məqamında olan" hər üç şairdən böyük hörmət və iftixarla danışır.

Daha çox müzakirə mövzusu olan "bizim ədəbiyyatın banisi və müəssisi" kimi Vaqifi göstərməsi də, məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi prinsiplə, özəlliklə, Vaqifin ilk dəfə təmiz Azərbaycan dilində, xalq şeiri vəznə və üslubunda yazıb-yaratması ilə bağlıdır. Yəni, R.Qənbərqi kimi "dahi Azərbaycan şairi M.Füzulinin mənşə etibarilə hansı xalqa mənsub olduğunu göstərdikdə Firidun bəyin böyük bir xəyata yol verdiyini" (1, 41) düşünmək özü böyük bir xətdir. F.Köçərliyin Lütflü bəy Azərni "Atəşkədə"si haqqında dediyi sözləri əsas götürərək, əsərin yalnız coğrafi prinsiplə tərtib edildiyini iddia etmək bunu onun metodoloji nöqsanlarından biri saymaq (2, 119; 3, 451) da doğru deyildir. Qeyd etməliyə ki, bir zamanlar R.Qənbərqi özü də "...bu fikrin birtərəfli və qeyri-dəqiq olduğunu" göstərmişdi. (1, 37)

Bu məsələyə yetərinə aydınlıq gətirən T.Salamoqlunun fikirləriylə tam razılaşmalıyıq: "Fikrimizcə, Köçərli Füzulini "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında nə Azərbaycan ədəbiyyatının, nə də türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim edir. F.Köçərli Füzuliyə ümumtürk, ortağ türk ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi yanaşır. Bu məqamda onun Füzulini Yusif Nəbi və Əlişir Nəvai ilə bir bölmədə və bir kontekstdə araşdırmasının səbəbi də aydınlaşır". (4, 32)

Bəlkə, doğrudan da, F.Köçərliyin əlində orta əsrlərə aid tozkirələrdən və Məhəmməd Cəlalin "Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri" ndən başqa heç bir yazılı mənbə olmamış, ona görə də onların təsirli Füzulini bərbəşə və tərəddüsdüz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid etməkdən çəkinmişdir. Ancaq, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, F.Köçərliyin əsərində Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatına bərbəşə daxil olması yetərinə ciddi işarələr vardır. "...Füzuli özü türk oğlu olmağa binaən, öz ana dilini artıcaq sevir də, ona rəvnəq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab etmişdir. Və insafən demək olar ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur". (1, 85) Burada alim, olsa-olsa, Azərbaycan və osmanlı (türk) ədəbiyyatlarını nəzərdə tutduğu açıq-aydın görünür. F.Köçərliyin təqdimatına görə, "türk şairlərinin babası" və "türk ədə-

biyyatının banisi" olan, "türklər ədəbiyyatında "ustadi-şüəra", Azərbaycan vilayətində "ustadül-məkatib" ismilə şöhrətlənmiş (1, 87) Məhəmməd Füzulinin nüfuzu xeyli müddət bizim Azərbaycan şairlərinin asarı-qələmiyyələrində müşahidə olunacaqdır. (1, 92) Bundan başqa, Firidun bəy öz kitabında Məhəmməd Füzulinin qəzəl və poemalarından örnəklər verməyi yersiz hesab edir. Nəyə görə? – Çünki, "...Azərbaycan türklərinin handa azacıq savadlısı varsa, onun əsərləri ilə az-çox tanışdır. (1, 90) Görəsən, hansısa azacıq savadı olan bir Azərbaycan türkü başqa bir türk (osmanlı) şairinin, lap elə Kəçərlinin adlarını çəkdiyi Nabi və Nəvainin qəzəllərini əzbərdən bilirmi, yaxud, əsərləriylə az-çox tanışdırmı? – Qətiyyəən.

*Hiç kim cunan üçün can verməyə ləf etməsin
Kim, gəlibdir bu sifət ancaq Füzuli şamına. (5, 191)*

Onu da deməli ki, Füzuli əsrindən çox əvvəllərdən başlayaraq, XX yüzilin 30-cu illərinədək "türk dili" və "türk ədəbiyyatı" kəlmələri daha çox Azərbaycan xalqına aid edilirdi. Qardaş və qonşu xalqın dili və ədəbiyyatı isə "rum", "rumi", "osmanlı" və b. adlarla tanınırdı. Eyni zamanda, orta yüzillərdən üzli bəri Füzuli əsərləri poetik siqleti, daxili enerji və potensiyası, eləcə də dil-üslub universallığına görə nöinki Türkiyə və Azərbaycanda, türk dili başa düşülən bir çox ölkələrdə yayılmış, əzbərlənmiş, dərslik rolunu oynayırdı. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatına yaxından bələd olan, bir neçə dili mükəmməl bilən, yüksək ədəbi zövqə malik Firidun bəy Füzulinin dil sahəsindəki xidmətlərindən danışarkən görün nə yazır: "Və həqiqətdə demək olar ki, türk dilinə röv-nəq verən və onu xarü şaqədon təmizləyib bir göyçək və səfəli çəməne bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boyunna xüsüsən – (I-Z.B.) böyük bir minnət qoyubdur" (1, 85). Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, Kəçərli yuxarıda qeyd etdiyimiz reallıqları nəzərə alaraq, yüzillərdən qalma ənənədən kənara çıxmağı yersiz sayıb, Füzulinin yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına aid etməklə kiçiltmək istəməyib. Axı Füzuli, Azərbaycan-türk divanının di-başçısında dediyi kimi, özü Ərəb İraqından kənara çıxmasa da, bütün türk məmləkətlərinə ölməz sözüylə hökmran olmaq, "tədric ilə bəhrü bəri tutmaq" istəyirdi. Ona görə də bütün türklərin, özəlliklə, Anadolu və Azərbaycan türklərinin eyni dərəcədə ortağ şairi olan, hər iki ölkədə əsərləri sevilə-sevilə oxunan, əldən-ələ gəzib əzbərlənən dahi Füzulinin yalnız özümüze aid etmək dargözülük və nadanlıq deyilmi? Hələ bir Kəçərli kimi ədəbiyyat bilicisi və qeyrətli ziyalını bu dargözülük və nadanlığımıza şərik çıxmadığına görə suçlamaq, qınamaq yarasarmı? Axı biz bununla heç nə qazanmırıq. Füzuli isə çox çey itirə bilər...

Bu bəradə F.Kəçərli mövqeyinin çox dəqiq və dolğun izahını son ilərdə yazılmış tədqiqatlar çərçivəsində T.Salamoğluun "Ədəbi tənqid tari-

xinə dair portret-öçerklər" adlı kitabında görürük. Məhəmməd Füzulinin mənsəy etibarilə hansı xalqa mənsubluğu məsələsində Kəçərlinin gürə "çox böyük bir xəyata yol verdiyini" iddia edənlərlə polemikaya girən alim yazır: "Birincisi, Kəçərli heç bir yazısında, o cümlədən "Azərbaycan ədəbiyyatı"nda "Füzuli türk şairidir" (yəni "osmanlı türklərinin şairidir" mənasında) demir. "Türk şairlərinin babası hesab olunur" deyir və bu "türk şairləri" ifadəsinin məzmununda, cəmində osmanlı türkləri ilə bərabər Azərbaycan türkləri də eyni dərəcədə yer alır. İkincisi, Kəçərli Füzulinin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində təqdim etsə də, bu təqdimatda böyük sənətkarın Azərbaycandilli olması və Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusluğuna ciddi işarələr vurur... Madam ki, Kəçərli Füzulinə ana dilini inkişaf etdirən və zənginləşdirən bir sənətkar kimi təqdim edir və bununla da Azərbaycan türklərinin (məhz Azərbaycan türklərinin, osmanlı türklərinin yox) boyunna böyük bir minnət qoyduğunu iddia edir, onda Kəçərlinin Füzulinə anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab etməsinə şübhə yeri qalmır (4, 33).

O ki qaldı Kəçərli Füzulinin Azərbaycan ədəbiyyatını Vaqifdən başlamsına, burada da bəzi deqiqləşdirmələr aparmaq görəkdir. T.Salamoğluun da qeyd etdiyi kimi, Firidun bəy Füzulinə ortağ türk ədəbiyyatının nümayəndəsi sayırsa, Vaqifi artıq differensiallaşmış, lokallaşmış, milliləşmiş yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının banisi hesab edir. Kəçərlinin kitabındakı "Molla Pənah "Vaqif" təxəllüsü" bölməsi bu sözlərlə başlayır: "Azərbaycan türklərinin məşhur və müqəddir şairi Molla Pənah hesab olunur ki, bizim ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi adlanmağa onun haqqı vardır" (1, 159). Fikir verin, Kəçərli necə böyük tovaözkarlıq göstərərək, qəti qərar vermir. Vaqifi buna haqqı olduğunu irəli sürür. Burada məhz Vaqifin Füzulinin fərqli olaraq, yeni dövrdə, özü də çağdaş Azərbaycan coğrafiyasında, təmiz Azərbaycan türkcəsində, ən əsası isə, doğma heca vəznində yazıb-yaratması mütəə nəzərə alınmalıdır. Kəçərli bütün bunları özü ayrı-ayrılıqda xatırlatmasa da, əsərinin ümumi ruhu və müəllifinin söykəndiyi başlıca prinsiplər bunu açıq-aydın göstərir.

Vaqifin əsərlərini bədi-estetik baxımdan təhlil etmək istəyən F.Kəçərli yazır: "Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir". (1, 172) Yəni Füzuli kimi ümumxalq, ümumtürk deyil, milliləşmə dövrünün şairi olduğuna görə. Vaqifi Azərbaycan türkləri, osmanlı və b. türklərdən fərqli olaraq, daha çox sevirlər, öz milli şairləri hesab edirlər. Elə həmin bölmənin başqa bir yerində alim bu fikrini bir də təkrar edir və bu dəfə sanki bizim 150 il sonrakı dər-tişməmizi qaçaqandan həll etmək üçün belə buyurur: "Tamamı-Qafqazda ondan müqəddəm bir müqəddir ədib, xoşkəlmən və mövzələri şair zühür etməyibdir ki, ibtidayi-süxən onun adı ilə başlansın". (1, 190) Demək, Kəçərli Qafqaz coğrafiyası şairləri arasında Vaqifi "banı" və "müəssis" kimi görür. Fikrimizcə, məsələ tam aydındır, bu ensiklopedik zəkali ədəbiyyat-şünas bizim izahımıza heç bir ehtiyac yeri qoymur. Vaqifə hasr etdiyi böl-

məni isə belə yekunlaşdır: "milli şair olduğu halda, millətinin hüriyyətinə dair, tərəqqi və təalisinə məxsus bir əsər qoymasa da, "millət", "hüriyyət", "din" və "vətən" sözlərini istemal etməsə də, ...Molla Pənah Vaqifin Qafqaziyada vücudə gələn şəirlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır". (1, 191) Bəli, məhz Qafqazda yetişən şairlərin babası və ustadı. Heç bir əlavəyə ehtiyac yoxdur.

Yuxarıda Axundovla Köçərlinin ədəbi-estetik konsepsiyası arasında oxşarlıqlar olduğunu demişdik. M.F.Axundovu sevən, "müsləmanların əvvəlinci reformatoru" adlandırın, özünü onun davamçısı sayan F.Köçərli, ondan fərqli olaraq, klassik ədəbiyyatımıza obyektiv mövqedən yanaşmış və layiqincə dəyərləndirmişdir. "Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər müteqəddimindən şair olmayıbdır" deyən Axundovdan fərqli olaraq, F.Köçərli bu ədəbiyyatın varlığını sübut etməyə çalışmış, ortaya qoyduğu "Azərbaycan ədəbiyyatı" bunun təkzibedilməz dəlili olmuşdur (4, 30). Bu da onu göstərir ki, Firidun bəy Axundov na qədər sevse, ədəbi-ictimai fəaliyyətinə ağır dolusu danışırsa da, onun fikirlərinə tənqidi yanaşmış, hər yerdə öz müstəqil və demokratik münasibəti sərgiləmişdir. Füzüli yaradıcılığına münasibətdə də öz böyük sələfini təkrarlamaş, "qəlb şairinin" yaradıcılığını ölməz sevgi və kədr poeziyası kimi təhlil etmişdir. Yeni Axundovun "Füzüli şair deyil və xəyalatında əsla təsir gücü yoxdur". (6, 181) – kimi əsassız təzisinə sanki cavab olaraq, o, Füzülini "Türk şairlərinin babası", "türk ədəbiyyatının banisi" kimi epitetlərlə şərfətləndirmişdir.

Maraqlıdır ki, Köçərli Füzülinin "Kərbalada və Bağdada həvalisində Hille adlı balaca bir qəsəbədə Sultan Süleymanın osində – hicrətin 900-cü tarixində təvəllüd etdiyini", divanından götürdüyü örnəklərə əsasən təxminən 70 ilədək yaşadığını bildirir. Təəssüf ki, o, böyük şairin doğum tarixi kimi hicrətin 900-cü ilini haradan və kimdən eşitdiyini, yaxud oxuduğunu göstərmir. Bu gün Füzülinin doğum ili kimi bu tarix mübahisəli görünərsə də, Köçərlinin onun 70 yaşınadək yaşaması haqqındakı fikri çox inandırıcıdır.

*Ey Füzüli, qədimiz qıldı fələk xəmə, yə ni
Vaqidir çıxmağın dünya qupısından, əyilin.* (5, 212)

beytinə mənim verməklə o, dahi sonrakın "ömrünün müsün çağında" vəfat etməsinin öz kələmindən dəxi anlaşıldığını qeyd edir. (1, 84)

Füzülinin türk divanının Dibaçəsində verdiyi avtobiografik məlumatlara və məşhur qitəsinə əsaslanaraq, alim onun hələ uşaq yaşlarından şeir və qəzəllərinin şöhrətinin ətraf bölgələrə yayıldığını nəzərə çatdırır. Eyni zamanda, "şairin öz əsərlərinə diqqət yetirib, onları hülyeyi-əlmədən müərrə görüb, bir müddət naqdi-həyatın ılımi-əqliyyə və neqliyyə kəsinə sərf etdiyini və öz əsrinə mütdəvil funun və ılımun cümlesinə malik olduğunu" bildirir. (1, 85)

Füzülinin "türk lisanında şeir və qəzəl yazmağına" əsas səbəb kimi guya bir mişkinxətli gözəlin təklifinə əsasən türk tayfalarının şövq və

məzəq sahiblərinin onun söz bustanından faydalanmalarını göstərdiyini söylərsə də, Köçərli bunun yalnız bir ədəbi üsul olduğunu qeyd edir. Əslində isə, alimin fikrincə, "Füzüli bir türk şairi kimi, əni dilini çox sevib ona rövnaq verməyi baş vəzifələrindən birisi hesab edirmiş. Və insafən demək olur ki, türk ədəbiyyatının banisi Molla Məhəmməd Bağdadi olubdur". (1, 85)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Firidun bəy Füzülini dövrünün bütün elm-lərini derindən bilən bir mütefəkkir, alim-şair kimi təqdim etməklə yanaşı, onun təkcə nəzn yox, həm də nəsr ustası olduğunu göstərir. Bu, o fəvri üçün, fikrimizcə, füzulüsiləşlik sahəsində əsl uğur sayıla bilər. Yalnız Düzüli poeziyasına yaxından bələd olan, eyni zamanda, fitri ədəbiyyatşünaslıq istedadı və yüksək bədii zövqə malik olanlar bu cür düşüncə bilərdilər. "Əğərçi ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olsa da, vəli onun kimi müqəddir və cəmi lisanə mülk və cəmi-fünuni-nəzn və nəsr olmandı" qeyd edən Köçərli onun "özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqib bir şair bulub da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vücudə gətirmədiyini" də xülsəsi vurğulayır. (1, 85) Yəni, Köçərliyə görə, Füzüli dövrünün bütün vacib elm-lərini və dil-lərini bilməklə yanaşı, kimesə bənzəmək və kimesə təqlid etmək fikrində olmamış, yalnız orijinal əsərlər yazmışdır. "Türk dilinə rövnaq verərək...bir göyçək və səfəli çəməni" halına gətirmiş, özünəməxsus bir yol yaratmış və sonrakı bir neçə əsrlik türk ədəbiyyatına düzən vermişdir.

Firidun bəy, Axundovdan fərqli olaraq, Füzülinin təqlidçi (müqəllid) olmadığını bir neçə dəfə qeyd edir və "nəsr və nəzmdə bir fəxsin onun ustadı olmadığını" ayrıca vurğulayır. Özü də fikrini əsaslandırmaq üçün "Leyli və Məcnun"dan danışarkən türk tədqiqatçısı Məhəmməd Cəlalin "Osmanlı ədəbiyyatı nümunələri"ndən məşhur sözlərini misal gətirir: "Həttə mərhūm ruli-həfizi nitqə gəlib bizə bu bəddə: "Bən də müqəllidəm" – demiş olsa, inanmayız". (1, 86) Əksinə, özündən sonrakı neçə yüzil şairlərinin Füzüliyə "peyvərilik" etdiklərini nəzərə çatdırır, həttə bəzilərini "bu müqəllidlikdə övci-məqaama yetişib, finuni-şeyridə böyük bir məharət...özləri üçün şən və şöhrət kəsb etdiklərini" də qeyd edir. (1, 90-92)

Divanlarının dibaçələrindən götürdüyü misallarla Füzülinin şeir, söz və sənət bərəsindəki bəzi fikirlərini nəzərdən keçirən alim onun "türklər ədəbiyyatında "ustadi-şüəra", Azərbaycan vilayətində isə "ustadlı-məkəti" lə-qəbiylə şöhrətləndiyini" göstərir. M.Füzülini bir şair kimi çox yüksək dəyərləndirən F.Köçərli onun əldə olan əsərləri bərəsində də yetərinçə məlumat vermmiş, həttə ayn-ayn əsərlərinin ideya-bədi özəlliklərindən də danışmışdır. "Leyli və Məcnun", "Hədiqətiş-süəda" kimi əsərlərdən söz açan, həttə ikinci inən ayrılıqda bütün bölmələrinin adlarını verən alim şairin bəlli əsərlərindən "Şikayətnamə" adıyla tanınan məktubun "nəzərinə çatmadığından" toossüflənir. (1, 87)

"Hədiqətiş-süəda"dan şövq və heyranlıqla danışan Köçərli bu əsəri nəinki Füzülinin orijinal qələm möhsulu sayır, həttə bütün türk və fars-dilili ədəbiyyatda onun tayı-bərabəri olmadığını göstərir. Bu, "Hədi-

qə'nin guya tərcümə olduğunu bu gün də iddia edənlərə ən yaxşı cavabdır: "Əgərçi "Hədiqətüs-süeda" nəsr ilə təhrih olunubdur və bezi məqamlarda münasibi-hal və müvafiq-məqal gözəl şeirlər vasitəsilə şərhinə qılınıbdır və lakin bu nəsrdə Füzuli o qədər məharət və fəhəhət göstərmiş ki, ...əhli-zövq və ərbabi-mərifət indində onun dərəcə və mənziləti çox nəzmlərdən artıraqdır. Bu vaxta kimi füsəhayi-türk və əcamdan bir kəs belə bir xoş ibarətli və şirin ləhcəli və gözəl şivəli əsər vücüda gətirməyibdir" – desək, səhv etməmiş olarıq. (1, 90)

Köçərli Füzuli əsərlərinin yasharlığını, ölməzliyini, "hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərzi taze" qalmağının səbəblərini də açıb göstərməyə çalışır. Ədəbiyyatşünas alim bunun əsas iki səbəblə bağlı olduğunu irəli sürür. Birincisi odur ki, "haman əsərlərinin tamamı pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, əşqi-həqiqdən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan ayağa aşiqandır" (1, 92). Bu, hər bir bədii əsərin yasharlığını və həmişəlik diriliyini təmin edən başlıca tələbdir ki, Firidun bəy, çox haqlı olaraq, bəlkə də ilk dəfə göstərmişdir. Doğrudan da,

*Məndə Məcnunədən füzün uşlık istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənan, Məcnunə uncaq adı var. (5, 139)*

*Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak,
Vaniq suya batdı, aşkdan oldu həlak.
Fərhad havas ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənanı imdi ol xak. (5, 396)*

kimi misralar yazan bir şəirdən yalnız həqiqi bir aşiq kimi danışa bilərik. Təsədüf deyil ki, Füzulinin gəncliyində çox qalmaqallı və uğursuz bir məhəbbət macarəsi keçirməsi haqqında məlumat bezi yazılı qaynaqlarda və şifahi şəkildə dövrümüzə gəlib çatmışdır. Füzuli şeirlərində nə qədər sufi-irfani məzmun və ilahi gözəlliyə olan məcazi cəşqdən danışılsa da, bu şeirlərin real və canlı bir türk qızına sonsuz və cavabsız sevgidən qaynaqlanması mübahisə mövzusu olmamalıdır. Yeri gəlmişkən, Köçərli bəy-rada oxucuların "iç aləmini bir növ təmizləyib paka çıxardan", "vicdanları uyqudan ayıldan", "fikir və xəyalları başqa bir ali məqama – mənevviyyat aləminə tərəf çəkən" Füzuli qəzəllərinin sufi-irfani məzmununa da işarə etmiş olur.

F.Köçərli Füzuli şeirlərinin əbədiyyətinə ikinci səbəb kimi "...onların elm və təcrübə üzü ilə təb'i-səlimdən doğulmalarını" göstərir. Bunu da öz dövrü üçün Füzuli poeziyasına münasibətə böyük yenilik və irəliləyişi kimi dəyərləndirməliyə. Sonralar bu bərədə bezi tədqiqatlarda bu və ya başqa şəkildə danışılsa da, mərhum prof. S.Əliyevin "Füzulinin poetikası" kitabı ayrıca qeyd edilməlidir. İlk dəfə Firidun bəyin diqqət çəkdiyi bu məsələ çox sonralar S.Əliyevin kitabında konseptual şəkildə araşdırın-

lırış, elmi-nəzəri baxımdan daha dolğun əsaslandırılmışdır. Füzuliyünas alim "elmi şeir" kimi təqdim etdiyi bu konsepsiyanın aşağıdakı prinsipləri əhatə etdiyi göstərir:

1. bədii obrazın real əsası;
2. təsvir mütənəsibliyi;
3. zəngin elmi fikir və həyati təcrübə; (7, 129)

Böyük şairin "Elmsiz şeir əsası yox divar olur və əsassız divar qayot-də biətibar olur" sözləriylə 500 il öncə təsbit olunmuş bu obyektiv həqiqət, yuxarıda xatırladığımız kimi, XX yüzilin başlarında ilkin olaraq Köçərlinin diqqətini çəkmişdi. Qısaca desək, görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünas Füzuli əsərlərinin "elm və maarifin möhkəm bünövrəsi üstündə qor tutmuş, bəlkə ...ülüm və maarifin ələyindən ələnmiş və əqli-səlimin tərəzisində müvazinə olunmuş hakimənə şeirlər və fəlsəfə əsərlər" kimi sosiyyoləndirir (1, 93). Bəllidir ki, bezi tədqiqatçılar Füzulinin yalnız səmimi hiss və duyğular tərənnümçüsü kimi təqdim edərlər, bəziləri isə, əksinə, onu ancaq dorin fikir və düşüncələr şairi hesab edərlər. Hər iki mövqeyin birtərəfli, yanlış və tələsik münasibətdən doğduğu aydındır. Köçərli isə, Füzuli poeziyasının "pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etdiyi" dediği kimi, həm də "elm və maarif ələyindən ələndiyini və əqli-səlimin tərəzisində çəkildiyini" ayrıca vurğulayıb. Bununla da o, şairimizin təbii, incə duyğular və eyni zamanda, sağlam, dorin fikirlər şairi olduğunu ilk dəfə qəti şəkildə söyləmiş olur.

Füzuli şeirinin oxucu qəlbində yaratdığı təsir və əks-sədadən danışan Firidun bəy "onları diqqətə oxuyanların alçaq zamanə və horis nəfsə bağlılıqdan uzaqlaşaraq, ...rəzil əməllərdən, pis işlərdən, fəsid və batil fikirlərdən xilas olub, nuraniyyat kəsb etdiklərini" göstərir. Eyni zaman-da, onları bir növ qəlb məzhun və könüllü tutqun olmasını da qeyd edir. Bəs bunun səbəbi nədir? – Bunun səbəbi odur ki, "...Füzuliyi-şikəstə-halın qələmi-gövhərsənci tökdüyü düri-safin oksarı gözənd tükülən əşki-müştəfaya bənəzir, nəinki şadlıq çəmənində yağan barana. Füzuli, demək olur ki, möhnət yükününin barkeşi olub, aləmi-insaniyyətdə tamam-qəmzadələrin və möhnətkeşlərin yüklərini götürmək və məzmunlarını halına yamaq üçün xəlq olunmuşdur". (1, 97-98) Buyurun, bu da Füzuli və oxucu, Füzuli və xalq, Füzuli və cəmiyyət mösələsinin Köçərli tərəfindən verilmiş həlli. Bütün bunları yalnız Füzuli poeziyasını dorindən bilən və sevən, Füzulinin duyğu və düşüncə dünyasına tam bələd olan, başlıcası isə, Füzuliyə qəlbən və ruhan yaxın olan ədəbiyyatşünas-tənqidçi deyə bilər.

Ümumən, F.Köçərlinin M.Füzuliyə və onun ölməz poeziyasına münasibəti, M.F.Axundovdan forqli olaraq, gələcək bir çox tədqiqatçılar üçün örnək olmuş və dahi şairimizin ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatında yerini və mövqeyini göstərmək baxımından çox aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Köçərli F.* Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı, 1978.
2. *Nəbiyev B. F.* Köçərli. Bakı, 1984.
3. *Talibzadə K.* XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, 1966.
4. *Salamoğlu T.* Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-oçerklər. Bakı, 2011.
5. *Məhəmməd Füzuli.* Əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı, 1958.
6. *Axundov M.F.* Əsərləri, 3 cildə, II c., Bakı, 1988.
7. *Əliyev S.* Füzulinin poetikası. Bakı, 1986.

Zakulla Bayramli

FIRIDUN BEY KOCHARLI'S CONSIDERATION FOR FIZULI'S ACTIVITY

Summary

F.Kocharli's consideration for great Azerbaijani poet M.Fizuli has been analyzed in the present article. Kocharli analyzed Fizuli's activity fairly and considered it as the beginning of classical Turkic Azerbaijani literature unlike M.F.Akhundzadeh. For the first time, lyrical, epic and prosaic works of the ingenious poet Fizuli have been assessed worthily in his work "History of Azerbaijani literature".

Закулла Байрамлы

ОТНОШЕНИЕ ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ К ТВОРЧЕСТВУ ФИЗУЛИ

Резюме

В статье анализируется отношение Ф.Кочарли к творчеству великого азербайджанского поэта М.Физули. В отличие от М.Ф.Ахундзаде, Ф.Кочарли впервые дал объективную оценку творчеству Физули, справедливо считая его началом классической тюркоязычной азербайджанской литературы. В его "Истории азербайджанской литературы" впервые нашли свою достойную оценку лирические, эпические и прозаические произведения гениального поэта Физули.